

<https://doi.org/10.62837/2025.3.101>

**ZƏMİNƏ MUSTAFAYEVA
ATU**

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ PREDİKATIVLIK ASPEKTDƏN

Açar sözlər: intonasiya, əlaqə, leksik element, mürəkkəb cümlə, predikativ vahidlər.

Keyword: intonations, copulas, predicative words, complex sentences, lexical element.

Ключевые слово: сложные предложения, предикативные единицы, связи лексический элемент, интонации

Mürəkkəb cümlə iki və ya daha çox qrammatik əsasdan (predikativ vahidlərdən) ibarət və semantik, struktur və intonator vahidi təşkil edən cümlədir.

Mürəkkəb cümlənin polipredikativliyi sadə cümlənin quruluşuna malik olan iki və ya daha çox predikativ vahidin birləşdiyi halda aşkar edilir. Yalnız mürəkkəb cümlənin hissələri şərti olaraq sadə cümlələr adlandırmaq olar. (1.9) Sadə cümlələrə oxşar sintaktik quruluşa malik olmaqla onlar:

a) mənalı dolğunluğa malik deyillər, çünki onlar yalnız birləşmədə mürəkkəb düşüncəni, obyektlərlə ətraf mühit hadisələri arasında çoxşaxəli əlaqələri ifadə edirlər; b) intonasiya tamlığı, çünki yalnız bütün mürəkkəb cümlə sonun intonasiyası ilə xarakterizə olunur; c) müstəqil ünsiyyət vahidləri olmadığı üçün kommunikativ məna. İki predikativ vahiddən ibarət mürəkkəb cümlə binar və ya ikikomponentli adlanır:

Mürəkkəb cümlənin komponentləri (hissələr, predikativ vahidlər) struktur və qrammatik xüsusiyyətlərinə (quruluşu, predikativliyinə) görə sadə cümlələrdir. Funksional baxımdan isə mürəkkəb cümlənin hissələri müstəqil sadə cümləyə xas olan kommunikativ və semantik tamlığa malik olmadığına görə cümlə deyil. Yalnız mürəkkəb cümlə bütövlükdə kommunikativ-semantik tamlığa malikdir ki, bu da özünəməxsus vahid intonasiya və söz düzümü ilə sadə cümlə kimi kommunikativ vahidi təmsil edir. Mürəkkəb tipli mürəkkəb cümlələrdə müxtəlif struktur sxemlərinə uyğun qurulan predikativ vahidlərin birləşmələri birləşdirilir. Buna görə də, mürəkkəb tipli cümlələr bir neçə artikulyasiya səviyyəsinə malikdir. Mürəkkəb cümlə sadə cümlələrin mexaniki birləşməsi deyil, konkret, özünəməxsus nümunəyə görə qurulur. Qurularkən sadə cümlənin müəyyən struktur variantlarından istifadə olunur ki, onlar mürəkkəb cümlənin xüsusiyyətlərinə görə dəyişdirilir. Beləliklə, mürəkkəb cümlələrin hissələri ayrıca kommunikativ vahid kimi fəaliyyət göstərmir, semantik və intonativ tamlığa malik deyildir. Yalnız bütün mürəkkəb cümlə bütövlükdə informasiyanın formalaşması və ötürülməsi vasitəsi olan müstəqil struktur-kommunikativ vahid hesab edilə bilər. Buradan təbii bir sual meydana çıxır, bəs predikativlik nədir və mürəkkəb cümlələrdə funksiya və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

Predikativliyin türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində tarixən formalaşma tarixi haqqında da müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. (2.9) Predikativlik

dilimizin tarixi dövrlərində də var olmuşdur. Alimlərin fikrincə, hələ dilin inkişafının ilk dövrlərində predikativlik mövcud olmuşdur. Bu o deməkdir ki, erkən dövrlərdə sadə və mürəkkəb cümlə bir- birindən fərqlənməmişdir. İlk dövrlərdə cümlədəki predikativlik elementinin yeri də indiki kimi cümlənin sonunda olmamışdır. Sonralar predikativlik elementi cümlənin sonuna doğru irəliləmiş, monopredikativlik yaranmışdır. Monopredikativli cümlənin birləşməsi nəticəsində isə mürəkkəb cümlələr yaranmışdır.(3.9) Beləliklə, dildə müxtəlif quruluşlu sadə və mürəkkəb cümlələr yaranmışdır. “Mixi yazıların və qədim türk yazılı abidələrinin verdiyi faktlar göstərir ki, bu cür quruluş ümumtürk dövründən mövcuddur və çox qədim tarixə söykənir. Uzun illər boyu qeyri-türk mənşəli dillərin təsiri altında qalan qaqaüz dilində hal kateqoriyası daha çox fərqli xüsusiyyətlər qazanmışdır. Məsələn, bu dildə yiyəlik və təsirlik hallarında hara sualı işlənmir. Bu hallar müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kimi formalara ayrılmamışdır.(4.9) Qaqaüz dilində hal əvəzlənmələri indi də fəal şəkildə işlənməkdədir.

Deməli, predikativlik həm məntiqi, həm qrammatik hadisədir. Predikativlik cümlədə mübtəda və xəbərin uzlaşmasından yaranır. Predikativ uzlaşma cümlələrdə xəbərlə mübtəda, təktərkibli cümlələrdə isə baş üzvlə ifadə olunur.

F. Veysəllinin fikrincə, “Cümlədə predikativlik mahiyyət etibarilə, “özünə qayıdırla”, təkrarla bağlıdır. Yəni cümlədə “subyekt ideyasının təmsilçisi olan mübtəda son mövqedə feili xəbərdəki və ya ismi xəbərdəki şəxs sonluğunun varlığı ilə təkrara uğrayır, beləliklə də sistemi(cümlə sistemini) qapayır...” (5.9). Cümlə sistemində meydana çıxan bu qapanmanın nəticəsi kimi cümlə yaranır. Cümlənin meydana çıxması üçün şəxs sonluqlarının olması əsas şərtlərdən biridir.

Elmi dilçilikdə belə bir fikir hökm sürür ki, dilin tarixi inkişaf mərhələlərində cümlədəki hər sözün özünəməxsus predikativliyi olmuşdur. Sonradan başqa üzvlərdəki predikativlik zəifləmiş, nəhayət predikativlik cümlənin xəbərində möhkəmlənmişdir. Beləliklə, təktərkibli cümlə formaları yaranmışdır.

Tədqiqatçıların fikrincə, predikativliyi üç variantda izah etmək olar: “..a) predikativlik –subyekt ilə predikat arasında əlaqə (münasibət) dir(məntiqi aspekt); b) tema ilə rema arasında əlaqədir (kommunikativ aspekt); v) mübtəda ilə xəbər arasında əlaqədir(qrammatik aspekt)” (6.9).

Assosiativ mürəkkəb cümlələr əlaqəli ünsiyyət vasitələrinin olmaması və nəticədə həm ünsiyyət növünün özünün (tərkibi / tabeliyində), həm də semantik əlaqələrin fərqlənməməsi ilə xarakterizə olunur.

İsimi atributiv cümlələr də monopoziitivdir, burada tabeli cümlə baş cümlənin substantiv komponenti ilə birlikdə isim cümləsinin potensial istinad dairəsini daraldır. Mürəkkəb cümlənin predikativ vahidlərini birləşdirən əsas vasitələr bağlayıcılar, birləşdirən sözlər və intonasiyadır. Hər bir cümlədə (sadə və mürəkkəb) intonasiya mühüm rol oynayır. İstənilən mürəkkəb hərəkət tonal tamlığı ilə seçilir, sonun intonasiyasına malikdir. Ayrı-ayrı mürəkkəb konstruksiyalarda intonasiya

mürəkkəb cümlənin predikativ vahidləri arasında semantik və sintaktik əlaqələri ifadə edən yeganə vasitədir. Bağlayıcılar mürəkkəb cümlənin yalnız predikativ hissələrini birləşdirir və bu hissələrin heç birinə aid deyil. Müqavilə birlikləri (hipotaktik) mürəkkəb cümlələrin hissələrini birləşdirir, müvəqqəti, şərti, səbəb, və digər əlaqələri ifadə edir. (7.9) Əsas nitq hissələri əlaqələndirici sözlər kimi çıxış edir: nisbi əvəzliliklər (wer, was, wessen) və əvəzliliklər (wessen, wann, wo). Əlaqələndirici sözlər bəzəndə korrelyativ nümayiş etdirici sözlərə malik ola bilər. Nümayiş və təyin əvəzlilikləri (so dass, jeder, alle), eləcə də əvəzlilik zərfləri (dann, dort, da) qohum sözlər kimi fəaliyyət göstərir. Mürəkkəb cümlənin hissələrinin düzülüşün dəyişməsi feilin məzmununu və hissələr arasındakı əlaqəni dəyişmir. Hissələrin sərbəst düzülüşü eyni vaxtda əlaqənin qurulduğu mürəkkəb cümlələrə malikdir. Mürəkkəb cümlənin hissələri arasında zaman ardıcılığı, səbəb əlaqəsi və birmənalı əlaqə varsa, o zaman predikativ hissələrin yerləşmə sırası sabitdir. Predikativliyin əsas əlaməti kimi istər rus dilçiliyində, istərsə də türkologiyada feilin şəkil şəkilçiləri, şəxs sonluqları və intonasiya göstərilir. Deməli, predikativliyin təzahürü üçün bunlardan birinin olması labüddür. Predikasiyanın feilin predikativ formaları ilə reallaşır. Feilin predikativ və ya şəxs formaları şəxsi, kəmiyyəti, şəkli və zamanı bildirir. Predikasiyanın ifadəsində xəbər şəkli feilin digər şəkillərindən daha az işlənir. Xəbər şəklinin reallaşması üçün hər üç zaman dünya dillərində aktiv şəkildə işlənir. Predikativlik kateqoriyası yalnız xəbər şəkli ilə məhdudlaşmır. (8.12) Feilin digər şəkilləri də predikativliyin reallaşmasında az və yaxud çox dərəcədə iştirak edir.

Dilçilərin fikrincə, predikativ və atributiv sintaqmların mənşəyi eynidir. Predikativ sintaqmlar atributiv sintaqmlardan əmələ gəlmişdir. Çünki tarixən cümlənin yaranması üçün təyin-təyinlənən qrupunun olması vacib amil sayılırdı.

Deməli, türk dillərində cümləni ilk formalaşdıran atributivlik olmuş, sonra predikativlik yaranmışdır. Dilçilikdə predikativliklə bərabər predikativ əlaqə termini də işlədilir. Predikativ əlaqə ilə predikativlik anlayışları arasında müəyyən oxşarlıq, ümumilik cəhətlər olsa da bunlar müxtəlif anlayışlar və kateqoriyalardır.

Lakin bütün cümlə növlərində mübtəda ilə xəbərin əlaqəsi olmaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Zusammengesetzter Satz als Einheit der Syntax. Prinzipien zur Klassifizierung komplexer Sätze (goaravetisyan.ru)
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri/Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
3. Əzizov E. Oğuz qrupu türk dillərinin ümumi və fərqli xüsusiyyətləri haqqında. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2012, N-2, səh.5-7
4. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II Bakı: Nurlan 2006.
5. Veysəlli F. Y. , Kazımov Q. Ş. Kazımov İ.K. B., Məmmədov A. Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası. III c. Bakı: 2015.

6. Цветков В.Я. Семантические информационные единицы как развитие идей. Л. Флориди//ЕигореапКезеаргсйег, 2012, Vol. (25), № 7, с. 1036-1040
7. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и Морфология. Москва, издательство «Наука», 1964, 297 ст
8. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1969, 230 с
9. Сухотин В. П. Проблема словосочетания в современном русском языке, «Вопросы синтаксиса современного русского языка»

Xülasə

Məqalədə Predikativlik cümləni formalaşdıran sintaktik kateqoriya kimi və xüsusi bir dil kateqoriyası olan predikativlikdən və onun ifadə vasitələrindən bəhs olunur. Fikrin formalaşmasında önəmli yeri olan predikativlik əsasən feil şəkilləri və şəxs sonluqları ilə reallaşır. Cümlədəki predikativ münasibət cümlədə xəbərlə mübtəda arasında, təkrətkibli cümlələrdə isə baş üzvlə ifadə edilir. Cümlənin ikinci əlaməti sayılan predikativlik leksik vahidlərin birləşərək varlıq haqqında məlumat verməsi ilə təzahür edir. Dilçilikdə söz birləşmələrində predikativliyin olub - olmaması haqqında müxtəlif fikri və nəzəriyyələr mövcuddur. Bəzi dilçilər söz birləşmələrində predikativliyin olmasını qəbul edir, bəziləri isə bunun əleyhinə gedirlər. Ümumiyyətlə, predikativlik cümlədən başlayır. Sözlərdən və söz birləşmələrinin predikativliyindən danışmaq mümkün deyil. Dilçilikdə bu fikir də həmişə mübahisə obyektinə olmuşdur ki, söz birləşmələrində predikativlik varmı?

Bu haqda V. P. Suxotin yazır: “ Söz birləşmələri hər şeydən əvvəl iki qrupa ayrılır: 1.Fakt haqqında məlumat verən, cümlənin struktur əsası kimi, mübtəda və xəbəri birləşdirən söz birləşmələri. Daha çox işlənmə funksiyasını nəzərə alaraq biz bu birləşmələri şərti olaraq predikativ söz birləşmələri adlandırırıq; 2. Müxtəlif həyat hadisələrinin mürəkkəb (tərkibi) adlarını bildirən söz birləşmələri.Bu, mübtəda və xəbər konstrukskiyasına malk olmayan və ona görə cümlə əmələ gətirməyən qeyripredikativ söz birləşmələri adlanan birləşmələrdir” (9.9).

SUMMARY

MUSTAFAYEVA ZAMINA

COMPLEX SENTENCE FROM THE POINT OF VIEW OF PREDICATIVITY

The components of a complex sentence (parts, predicative units) are simple sentences according to their structural and grammatical features (structure, predicativeness). However, functionally, parts of a complex sentence are not sentences, since they lack the communicative and semantic completeness inherent in an independent simple sentence. Only a complex sentence as a whole has communicative and semantic completeness, which, like a simple sentence with its characteristic uniform intonations and word order, is a communicative unit. So, functionally, only a complex sentence is a sentence, while its components are simply

"parts" of a sentence. Predicativity, which is the most important component in the formation of thinking, is mainly realized through the category of mood and personal endings. The predicative relation in a two-part sentence is expressed between the subject and the predicate, and in a one-part sentence it is expressed by the main member. Predicativity, which is the second feature of the sentence, appears as information about the entity by combining lexical units.

РЕЗЮМЕ

МУСТАФАЕВА ЗАМИНА

СЛОЖНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПРЕДИКАТИВНОСТИ

Составными частями сложного предложения (части, предикативные единицы) являются простые предложения по своим структурно-грамматическим признакам (строение, предикативность). Однако функционально части сложноподчиненного предложения не являются предложениями, так как им недостает коммуникативной и смысловой завершенности, присущей самостоятельному простому предложению. Коммуникативно-смысловой завершенностью обладает только сложное предложение в целом, которое, как и простое предложение с характерными для него единообразными интонациями и порядком слов, представляет собой коммуникативную единицу. Итак, функционально только сложное предложение является предложением, тогда как его компоненты являются просто «частями» предложения. Предикативность, являющаяся важнейшим компонентом при формировании мышления главным образом реализуется за счёт категории наклонения и личных окончаний. Предикативное отношение в двусоставном предложении выражается между подлежащим и сказуемым, а односоставном предложении выражается главным членом. Предикативность, являющаяся вторым признаком предложения появляется информацией о существе путем объединения лексических единиц.

Rəyçi: f.i.n. Aygün Abdullayeva